

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЕСКАПІСТСЬКИХ УТОПІЙ ЄЖИ ШАЦЬКОГО

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті проаналізовано позицію відомого соціолога та філософа ХХ століття Єжи Шацького щодо принципів типологізації ескапістських утопій та обґрунтовано поліконститутивний характер цієї типологізації.

Вступ

Прагнення до кращого життя притаманне не тільки окремій людині, але й суспільству загалом. У соціальній футурології це прагнення виявляється по-різному: у вигляді реформаторських і революційних проектів, які втілюють реалістичні сценарії соціальних перетворень та утопій як конструкцій соціальної міфології. Вважається, що утопії виражають мрії людства про краще майбутнє, що й пояснює їхній низький інноваційний потенціал. На нашу ж думку, навіть найбільш «класичні», ескапістські утопії не можна розглядати як ідейно й соціально гомогенні проекти. Однак, саме таку ситуацію спостерігаємо в сучасній філософській думці, у якій і дотепер поодинокими є справді системні спроби типологізації утопій.

Серед відомих досліджень, присвячених цій проблемі, неможливо оминати увагою концепцію, висунуту видатним польським філософом та соціологом ХХ століття Єжи Шацьким. Міждисциплінарний підхід, запропонований ним у книзі «Утопія та традиція» (1971 р.) дозволяє «побачити не утопію загалом, а тип або зразок утопії» [2, с. 438], що значно спрощує пошук критеріїв її типологізації.

Аналіз наукових досліджень та публікацій

Теоретичні підвалини дослідження утопій закладені в працях зарубіжних філософів, зокрема Дж. Віко, Д. Дідро, К. Леві-Стросса, Б. Малиновського, Л. Мамфорда, Ф. Манюеля, К. Мангейма, О. Свентоховського. На пострадянському просторі ця проблема стала предметом наукового зацікавлення філософів і культурологів В. Волгіна, В. Недошивіна, І. Осинівського, В. Чаликової, Т. Чернишова та інших, які тією чи тією мірою висвітлювали проблему типологізації утопій, пропонуючи різноманітні (часові, просторові, класові, світоглядні, мотиваційні тощо) критерії їхньої диференціації.

Постановка завдання

У статті аналізуються критерії типологізації ескапістських утопій, запропоновані Є. Шацьким, під кутом зору перспектив пошуку універсальних принципів типологізації утопій.

Основна частина

Специфіку утопії як ідеології ми проаналізували в статті [3], де зокрема з'ясували, що найбільш істотними рисами утопічної свідомості є: дуалістичне протиставлення наявних соціальних зразків ідеальному, вільному від суперечностей стану цілісності буття; переконання, що перехід від топії до утопії відбувається миттєво за допомогою застосування якихось універсальних законів або шляхом просторово-часової «подорожі»; статичність та надання утопічному зразку атрибута ідеальності. Про ідейну ж багатогранність утопій найбільш виразно свідчить

наявність багатьох підходів до їх типологізації.

Послідовна типологізація Є. Шацьким різноманітних утопічних систем відбувається за кількома критеріями. Згідно з власним коментарем науковця родову диференціацію ескапістських утопій він здійснив за ознакою духовних потреб. У такий спосіб він розрізняє ескапістські утопії, що дозволяють людині, хоча й віртуально, але сховатися від турбот і тривог реального світу, та героїчні утопії, які пропонують способи перетворення реального світу. До ескапістських (від англ. *escapism* – утеча від дійсності) слідник відносить «усі ті мрії про новий світ, із яких не випливає заклику до боротьби за цей світ...коли зображується добро, але шлях до нього не вказаний; викривається зло, але не показані засоби боротьби з ним» [4, с. 53-54]. Філософ наголошує на тому, що на відміну від героїчних, ескапістські утопії є не програмами боротьби, а, скоріше, інтелектуальною розвагою, що замислювалася людьми, охочими здивувати світ своєю фантазією.

Видову диференціацію ескапістських утопій Є. Шацький здійснює за часовими та просторовими критеріями. Відповідно до них, усередині ескапістських утопій ми виявляємо щонайменше три способи втечі від дійсності:

- утопії місця, які оповідають про країни, де люди живуть щасливо;
- ухронії, або утопії часу, які малюють щасливе «колись» або «коли-небудь»;
- утопії позачасового порядку, які взірць переносять кудись поза час та простір, який пов'язують з вічними цінностями: Богом, Природою, Розумом тощо.

Утопії місця орієнтовані на просторове розміщення свого ідеалу. Характеризуючи такі утопії Є. Шацький наполягає на тому, що до них належать не тільки «класичні утопії місця» (термін Є. Шацького), засновані на описі щасливого «десь», якогось блаженного простору», та «некласичні» (термін наш. – Р.Ч.) – «образи світів, створювачі яких не імітували якихось оповідей про подорожі та не вигадували жодних дивних країн, але удавалися до ідеалізації реальних країн» [4, с. 61]. Класичні утопії місця, наприклад, «Утопія» Т. Мора, «місце Сонця» Т. Кампанелли, своїм предметом обирають географічно невизначені (такі, що знаходяться між відомим та невідомим світом) або недоступні (такі, що знаходяться, наприклад, на інших планетах, в іншому вимірі) країни. У цьому разі дуалізм утопічної свідомості виявляється в чіткій опозиції між ідеальним (невідомим і далеким) та зіпсованим (відомим і близьким) світами.

Некласичні утопії місця ґрунтуються на ідеалізації справдешніх екзотичних країн за допомогою гіперболізації їхніх соціальних «чеснот»: соціального

ладу, звичаїв, моральних норм. Географія цих утопій змінюється залежно від того, як люди освоюють нові території. Наприклад, утопія стародавніх греків була розміщена десь на півночі чи на східних окраїнах Македонської імперії, утопії Нового часу були пов'язані з подорожами Х. Колумба та А. Веспуччі, але із завершенням останніх перемістилися до Австралії.

Найвідомішим художньо літературним прикладом неklasичної утопії місця робінзонада, провідною моральною інтенцією якої вважаємо протиставлення ціннісних моделей цивілізованого та «дикунського» суспільства з визнанням переваг останнього. У науковій літературі мотиви соціальної ностальгії за втраченою первісною ідилією спостерігаємо в працях філософів-просвітителів Д. Дідро та Ж.-Ж. Руссо. Проте якщо Д. Дідро дотримувався робінзонадівських мотивів ідеалізації соціального ладу народів, що живуть у природному стані наївності, то в Ж.-Ж. Руссо ідеальний стан набуває пасторального забарвлення ідеалізації патріархального сільського життя.

Є. Шацький переконаний, що особливе значення для суспільної свідомості має окремий різновид неklasичних утопій місця, названий ним «утопіями батьківщини» [4, с. 69]. Ці утопії давніші й більш поширені в історії людства, аніж вигадані подорожі. Їх прикладами вважаємо міфологічні й літературні сюжети, присвячені пошукам духовної батьківщини: від метафізичної туги християн за Царством небесним до цілком історичного пошуку євреями «землі обітваної». На нашу думку, цей різновид утопій місця характеризується: по-перше, значним посиленням особистісного, екзистенційного чинника, порівняно з соціальним; по-друге, переважанням ретроспективних моделей ідеалу. Ідеться про особистісну ситуацію сприйняття утопії, коли вона стає не стільки бажаним чужим, скільки втраченим своїм соціальним ладом, який потреба повернути. Щодо цього Є. Шацький зазначає, що «Батьківщина – це не тільки край батьків і дідів, але вмістилище цінностей, значення яких повертається в чужому краю, де їхня відсутність особливо відчутна» [4, с. 70]. Вважаємо, що саме цей різновид неklasичних утопій місця є найбільш архетипічним для людської свідомості, адже відтворює образ утраченого раю, так чи так репрезентованого в усіх культурах світу.

Підсилення ідеологічної складової утопічної свідомості відбувається в наступному різновиді неklasичних утопій місця, названому науковцем «утопією ідеологічної вітчизни», коли «дійсність іншої країни стає ... ідеалом у власній країні» [4, с. 73]. Про таку утопію йдеться, коли країна-прототип утопії стає ціннісною батьківщиною для адептів певних ідеологічних систем. Наводячи приклади з історії людства, Є. Шацький зауважує, що в різні історичні періоди соціальна міфологія пропонувала, зокрема, бачення Франції та Америки як батьківщини свободи, Росії як батьківщини робітників та селян, Німеччини як батьківщини фашистського «нового порядку» тощо. Продовжуючи цю думку, наголосимо, що сучасний світ характеризується істотними геополітичними трансформаціями, що спричиняють перегляд ідеологічних ролей окремих країн. Це стосується, на-

приклад, Росії, яка в глобальному масштабі перестала бути батьківщиною пролетарів та селян, проте всіяко відстоює своє право стати третім Римом, тобто духовною вітчизною для православних.

Окрім цього, серед утопій місця варто виокремити різновид, так би мовити, локальних утопій місця (термін наш. – Р. Ч.), заснованих на міфологізації конкретного, цілком визначеного місця. Зазвичай ішлося про зображення якогось щасливого місця в межах певної країни. Прикладом таких утопій Є. Шацький вважає ідеалізацію життя в місті порівняно з селом і, навпаки, життя в селі порівняно з містом. На наш погляд, до переліку цих утопій можна віднести досить широке коло прикладів із життя кожної людини, пов'язаних з «малою» батьківщиною: батьківський будинок, у якому зростав, школа, у якій навчався, місто, у якому народився та виріс, тощо. Ці утопії мають глибоко особистісний характер, коли предмет ідеалізації для однієї людини може бути незрозумілим іншій. Як слушно зауважує Є. Шацький, завдяки їм «це дивовижне місце, де «можна жити», з'являлося перед людством у незліченних формах» [4, с. 75].

Якщо в утопіях місця «подорож» відбувається за просторовим вектором, то в утопіях часу – за темпоральним. Найкращим прикладом таких утопій у повсякденній свідомості є «старі добрі часи» різних епох, різноманітні варіанти «кінця історії» й омріяні в численних науково-фантастичних та філософських творах футурологічні проекти майбутнього. На думку Є. Шацького, певною мірою поширення утопій часу пов'язане, по-перше, із закінченням ери великих географічних відкриттів, а по-друге, – з укоріненням у масовій свідомості ідеї прогресу, невіддільного від футурологічних перспектив людства [4, с. 78]. Утопії часу як системне явище виникають дещо пізніше від утопій місця. Їхні перші паростки з'являються в добу Просвітництва, за часів панування утопій місця, а розквіт темпоральних утопій пов'язаний із занепадом ідеології локальних.

Як і просторові, утопії часу мають двовекторне спрямування: ретроспективні утопії, звернені в минуле та перспективні утопії, звернені в майбутнє. Логіка туги за минулим відтворює описані нами мотиви втраченого раю. Влучною та показовою для розуміння утопій часу є запропонована Є. Шацьким метафора «островів часу», зорієнтованих не на лінійний час, а на «острівці в часі, нам не відомому або ж (якщо йдеться про минуле) відомому не дуже добре» [4, с. 55]. Зразки, описані в утопіях, зображуються як такі, що існували чи існуватимуть «коли-небудь» або «колись». Ці характеристики часу не підлягають більш чіткій хронологічній конкретизації й водночас не означають «ніколи». Отже, Є. Шацький наголошує на такій важливій рисі утопій часу: незважаючи на те, куди вони спрямовані у минуле чи в майбутнє, але повинні говорити чітко «ні» теперішньому часу.

«Добрі» час обираються насамперед за ціннісною ознакою підсилення найбільш привабливих рис тієї чи тієї епохи. У такий спосіб спостерігаємо протиставлення часів первісної рівності всіх людей та класового суспільства; романтизованого феодалізму та прагматизованого й бездушного капіталізму

му; богоугодних теократичних часів та часів тотальної секуляризації суспільства; часів раннього та сучасного християнства; доколоніальних часів та колоніального періоду розвитку тієї чи тієї країни тощо. На нашу думку, така ідеологічна домінанта дозволяє, за аналогією з описаною Є. Шацьким утопією ідеологічної батьківщини, віднести названі приклади до утопій ідеологічного часу (термін наш. – Р.Ч.). Вважаємо, що такі утопії виникають у наслідок екзистенційного відчуження окремих особистостей або й соціальних спільнот від актуальної для них епохи. Однак, порівняно з утопією ідеологічної батьківщини, в утопії ідеологічного часу йдеться про ще більш нездоланну прірву між реальним та бажаним. Це й зрозуміло, оскільки сучасна людина може долати великі відстані, але дотепер їй не під силу здолати час.

Ретроспективні утопії часу найбільш часто представлені міфологією золотого віку, яку спостерігаємо майже в усіх релігіях, а також містично-філософських та філософських ученнях різних періодів: у китайського філософа Чжуан-цзи; видатного представника давньогрецької філософії Платона, французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо та інших. Ці утопії не передбачають обмежень щодо епохальних пріоритетів, адже тут спостерігаємо ідеалізацію не тільки стародавніх, але й зовсім недалеких часів: від «дитинства» людства й до двадцятого століття. Їхньою невід'ємною рисою є статичність, що виражається в ідейному ригоризмі й неможливості пристосування утопії до динамічного світу. Ця риса вдало розкривається через метафору короля Утопа, який оточив свою ідеальну країну глибокими ровом, щоб захистити її від загроз навколишнього світу.

Як зауважує Є. Шацький, на особливу дослідницьку увагу заслуговують перспективні утопії часу. Вони постулюють докорінне, радикальне заперечення теперішнього заради майбутнього, застосовуючи принцип «сьогодні все погано, завтра все буде добре» [4, с. 92]. Наприклад, у християнській культурній традиції такий перехід відбувається в момент Апокаліпсису, який символізує онтологічний і метафізичний «розлом» історії світу на дві епохи земного буття людини та Царства Божого на землі.

Деяко нетиповим різновидом перспективних утопій часу вважаємо прогресистські утопії (термін наш. – Р.Ч.), які містять й адаптаційні компоненти. Наголосимо, що не всі теорії прогресу є утопічними. Як слушно зауважує Є. Шацький, такими їх роблять переконання в тому, що майбутнє є антитезою теперішнього, та в тому, що «руху людства в певному напрямі недостатньо – має йтися про певний суспільний ідеал, якого можна досягнути в певний момент історії» [4, с. 95]. Відтак їхня утопічність впливає з ригоризації ідеалу, який має найвищу міру досконалості й не підлягає будь-якому перегляду, та полягає, в абсолютизації упевненості щодо неминучості досягнення людством цього ідеалу. Прогресистським утопіям часу властиве визнання ідеї розвитку, наступності епох та поступального руху до ідеалу. Менш статичним та закритим стає сам ідеал, зміст якого може змінюватися відповідно до вимог суспільства.

Наголосимо, що здебільшого на основі перспек-

тивних утопій часу утворюються так звані негативні утопії (або дистопії), які не ідеалізують, а навпаки, демонізують майбутнє. Негативні утопії широко представлені в літературі завдяки відомим творам О. Хакслі («О дивний новий світ» та «Дивний новий світ, відвіданий удруге»), Дж. Оруелла («1984»), Є. Замятіна («Ми»), І. Віткевича («Прощання з осінню»), Р. Бредбері («451 градус за Фаренгейтом»).

На нашу думку, негативні часові утопії є досить складним та неоднозначним явищем й повинні бути предметом окремого дослідження. Показово, що в цьому феномені найбільш помітно заперечуються раціональні начала організації суспільства. Будь-яка, навіть, здавалося б, найфантастичніша, утопія є суто раціональним феноменом, оскільки утопічній свідомості притаманне бажання зрозуміти й перетворити світ, керуючись при цьому аргументами розсудку. Цю рису утопічної свідомості помітив ще представник російської релігійної філософії Г. Флоровський, який характеризує російські революції 1905 та 1917 років, наполягає на тому, що сутність утопічного раціоналізму полягає у «всеохопній раціоналізації суспільного життя» [1, с. 85].

Попри те, що негативні утопії й не належать до ескапістських, заслуговують на увагу застереження, висловлені в них. Найбільш поширеними пересторогами, описаними в дистопіях, є: з одного боку, деіндивідуалізація, всеохопна інституалізація та регламентація, а з другого боку, – технократизація та роботизація всіх сфер суспільного життя. Зауважимо, що всі ці наслідки, на думку письменників-фантастів, є результатом раціонально продуманих і впроваджених ідеалів, власне, об'єктивним утіленням цих ідеалів у реальності.

Описуючи останній різновид ескапістських утопій, польський філософ наголошує на тому, що існує особливий тип утопій, не обмежений часовими чи просторовими параметрами. Утопіями позачасового характеру він називає утопії, що транслюють ідеал «без посередництва «картинок, що промовляють» та втілюють «деякий комплекс бажаних суспільних цінностей (і навіть конкретних інститутів)... що існують поза часом та простором – наприклад, Природа, Бог, Розум, «універсальна гармонія» тощо» [4, с. 98]. У їхній основі лежить переконання в існуванні деякого універсального закону, осягнення якого дозволить людині стати щасливою. Утопії позачасового характеру розкривають найглибші пластичні утопічної свідомості, втілюючи базові для людської природи цінності. Окрім цього, вони виконують засадничу роль для інших утопій, слугуючи їхньою філософською основою. У європейській традиції, зокрема, майже всі проекти утопічних держав ґрунтувалися на базових принципах гармонії, порядку, права, справедливості, а проекти утопічних спільнот (і навіть релігійного та етичного характеру) існували на засадах свободи, рівності та братерства.

Варто звернути увагу на те, що описані нами три основні різновиди ескапістських утопій не відокремлені один від одного непроникними межами. Так, оповідаючи про ідеальне місце, ми ідеалізуємо атрибутивний для нього час і, навпаки, говорячи про ідеальну епоху, – атрибутивне для неї місце. Ще наочнішою є пов'язаність названих типів утопій з

утопіями позачасового характеру, які, власне, й репрезентують ті цінності, що мають здійснюватися в просторово-часовому континуумі.

Насамкінець, повертаючись до протиставлення ескапістських та героїчних утопій, згаданого нами на початку статті підкреслимо нечіткість меж між цими видами утопій, зумовлену можливістю героїчних утопій перетворюватися на ескапістські й навпаки. Вважаємо, що «героїзації» ескапістської утопії передує її просторово-часова та ідейна локалізація. Наприклад, спробами локалізувати утопію християнського суспільства в різні історичні періоди стали общини ранніх християн, теократичні держави Середньовіччя, чернечі ордени тощо. Попри те, що ці утворення мали цілком конкретні просторові та часові координати, локалізувалися й ціннісні настанови. Ця локалізація відбувалася за принципом редуцції, коли спроби втілити ідеал супроводжувалися гіперболізацією одних та забуттям інших його складових елементів. Так, в общинах ранніх християн втілювалися такі цінності християнського суспільства, як рівність, покірливість і довготерпіння; у теократичних державах Середньовіччя – підпорядкованість суспільного життя церкві як Граду Божому на землі; у воявоначних чернечих орденах – обов'язок боротися та померти за віру. Акумуляція всіх християнських чеснот одразу не відбулася, однак, у жодній з названих соціальних спільнот.

Висновки

Типологізація ескапістських утопій Є. Шацького ґрунтується на синтезі соціальних та особистісних критеріїв. Так, для виокремлення родових ознак ескапістських утопій філософ послуговується діяль-

нісно-ціннісними критеріями, що втілюють особистісну складову цієї диференціації. Видові ознаки ескапістських утопій виділяються за допомогою застосування примату соціальних – простору та часу, внаслідок чого не лише виокремлюються утопії часу, утопії місця та утопії позачасового характеру, але й прослідковується історична наступність утопічних зразків. Внутрішньовидова типологізація утопій передбачає застосування як соціальних, так і особистісних критеріїв. Відтак у межах утопії часу виокремлюються, з одного боку, перспективні та ретроспективні утопії, а з другого боку, – утопії ідеологічного часу (термін наш. – Р. Ч.). У межах утопії місця цей підхід дозволяє типологізувати, з одного боку, класичні утопії місця та некласичні утопії місця (термін наш. – Р. Ч.), а з другого, – локальні утопії (термін наш. – Р. Ч.), утопії ідеологічної батьківщини. Отже, Є. Шацький пропонує поліконститутивний принцип типологізації утопій, застосування якого унеможлиблює будь-які прояви редуцціонізму щодо порушеної проблеми.

Список літератури

1. *Флоровський Г.В.* Метафизические предпосылки утопизма / Г.В. Флоровский // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 80 – 98.
2. *Чаликова В.А.* Послесловие / В.А. Чаликова // Шацкий Е. Утопия и традиция: Пер. с польск. / Общ. ред. и послесл. В. А. Чаликовой. – М.: Прогресс, 1990. – С. 436 – 448.
3. *Черноног Р.А.* Утопия та соціальна міфологія: сучасні виміри взаємодії / Р. А. Черноног // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія : зб. наук. праць. – К. : НАУ, 2008. – № 1 (7). – С. 107 – 110.
4. *Шацкий Е.* Утопия и традиция: Пер. с польск. _ Е. Шацкий / Общ. ред. и послесл. В.А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5 – 435.

Р. А. Черноног

ТИПОЛОГИЗАЦИЯ ЭСКАПИСТСКИХ УТОПИЙ ЕЖИ ШАЦКОГО

В статье проанализирована позиция известного философа и социолога XX столетия Ежи Шацкого относительно введения поликонструктивного принципа типологизации утопий.

R. Chernonog

TYPOLOGIZATION OF ESCAPISTS UTOPIAS OF E. SHATSKIY

The position of the famous philosopher and sociologist of the XX century E. Shatskiy concerning the introduction of a policonstructive principle of utopia typologization has been analysed in the article.